

УДК 339.16

Т. М. ГРОМОВА

ПРИВАТИЗАЦІЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ФОРМ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ТОРГІВЛІ

Досліджено вплив ринкових трансформацій економіки України на відносини власності в сфері торгівлі. Проаналізовано перебіг приватизації торговельних підприємств, які дали поштовх відродженню суспільних відносин, основою яких є відносини власності в торгівлі.

Ключові слова: торгівля, інституціоналізм, роздержавлення, приватизація, власність.

The influence of the market transformation of economy of Ukraine on property relations in trade. The activity of privatization of trading companies that have provided impetus for the revival of public relations, which is the basis of property relations in trade have been analyzed.

Key words: trade, institutionalism, deregulation, privatization, property.

В умовах масштабних ринкових перетворень у більшості постсоціалістичних країн однією з найскладніших соціально-економічних проблем торгівлі є роздержавлення і приватизація майна державних торговельних підприємств, формування на цій основі нових форм власності та їхня інституціоналізація. Починаючи з 1960-х рр., у світі набув поширення інституціональний підхід до вивчення, аналізу та розв'язання багатьох економічних процесів, проблем та суперечностей. Інституціональний підхід у поєднанні з економічним фундаменталізмом дає, насамперед, повніше врахування у процесі трансформації взаємозв'язку економічних, ринкових, соціальних, правових, політичних та інших складових системних перетворень у торгівлі. Це необхідно, для того щоб досягти бажаної для концепції соціально орієнтованої економіки збалансованості соціально-та організаційно-економічних перетворень у цій галузі.

Вивченню теоретичних та практичних проблем економічних аспектів приватизації та інституціоналізації системи форм власності у сфері торгівлі присвячено праці таких науковців, як Т. Веблен, В. Дементьєв, П. Мазурок, А. Мовсеян, Д. Норт, В. Якубенко та ін. Їхні дослідження неодноразово відбивали особливості інституціональних перетворень форм власності торгівлі протягом століть, підкреслюючи цим значущість торгівлі як галузі та її значний внесок у трансформаційні процеси економіки.

У соціалістичних країнах були відсутні не лише економічні, а й соціальні інститути, необхідні для функціонування ринкових механізмів та конкуренції, а ті, що існували, наприклад, в оптовій та роздрібній торгівлі, не виконували свої функції як ефективних чинників впливу на суспільне виробництво та споживання. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба, яка утворює мету дослідження даної теми, розкриття змісту й особливостей приватизації та інституціоналізації системи форм

власності у сфері торгівлі як форми функціонування сфери обігу, а також у комплексному розробленні теоретичних, методичних і прикладних аспектів та рекомендацій, щодо вдосконалення торговельних відносин власності, напрямів їхньої інституціоналізації в умовах трансформаційної економіки.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є положення сучасної економічної теорії ринкової економіки, до якої ми відносимо й інституціональну теорію. У межах системного підходу застосовано діалектичний метод дослідження у процесі розвитку та боротьби протилежностей, а також використано положення інституціональної та неінституціональної теорій про вплив інститутів на економічні процеси.

В основу дослідження покладено наукові публікації вітчизняних і зарубіжних авторів, що стосуються загальних проблем торговельних відносин. Інформаційною базою стали законодавчі та нормативні акти вищих державних органів, якими регулюється ця сфера. Практика соціально-економічних перетворень в Україні та інших країнах колишньої соціалістичної системи показала, що “інституціональне середовище має вирішальне значення для вибору цілей, ідеології, “правил гри”, шляхів, моделей, етапів, механізмів соціальних перетворень суспільної системи” [1, с. 4].

“Інституціоналізм, – пише А. Мовсеян, – являє собою напрям економічної думки, сукупність теорій, в яких акцентується увага на ролі соціальних інститутів в економічному розвитку” [2, с. 22]. Інституціональний підхід означає аналіз не лише економічних законів, категорій, систем і процесів у чистому вигляді, а й інститутів, які виступають у ролі соціальних інститутів. Тобто під цими інститутами взагалі розуміють організації, що визначають умови й обмеження діяльності суб’єктів ринку, а також відповідне нормативне забезпечення, яке активно впливає на економічну поведінку людей. За визначенням американського теоретика інституціоналізму Д. Норта, такі інститути включають в себе не лише “гравців”, а й певні “правила гри” – формальні правила і неформальні обмеження (загальноновизначені норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмеження діяльності), а також певні характеристики примусових заходів до їхнього виконання [3, с. 51].

Інституціональна теорія прав власності виходить із базового уявлення про те, що будь-який акт обміну є, власне кажучи, обміном правомірностями. Отже, у центрі уваги економіко-правового (інституціонального) підходу до визначення прав власності була (від часів римського права) та залишається проблема можливостей та меж специфікації та розмивання цих прав [4, с. 12].

Інституціоналізм використовує два поняття – “інституції” та “інститути”. Інституції – це звичаї, традиції, норми поведінки, прийняті в даному суспільстві. Інститути – це закріплення норм і звичаїв у вигляді законів, організацій, установ; інститути – форми і межі діяльності людей: політичні організації, форми підприємництва, системи нефінансових, фінансових, комерційних інституційних одиниць, податкове, господарське законодавство й інші сфери, пов’язані з господарською практикою.

Перехід суспільної економіки від одних інститутів до інших означає наявність інституційних змін. Перехід постсоціалістичних країн до соціально орієнтованої ринкової економіки означає закріплення заново набутих або імпортованих

неформальних і формальних правил та норм у стійких формах інститутів, які можуть функціонувати, перш за все, у легальних формах і забезпечувати систему правил та норм, що забезпечують умови функціонування господарських суб'єктів. Поряд із легальним у перехідному періоді виникають і функціонують нелегальні інститути та організації, у тому числі й у сфері торгівлі.

Реформування соціалістичної торгівлі в торгівлю капіталістичного типу, яка на сучасному етапі розвитку виступає як соціально орієнтована, передбачає перехід цієї галузі від державної власності (не стосується споживчої кооперації) до різних форм приватної власності.

Власність являє собою багатогранну категорію, проаналізувати яку можливо лише через багатоаспектні дослідження всіх соціально-економічних відносин. Вона є повним відображенням характеру взаємозв'язку всіх структурних елементів різних економічних відносин, а також обов'язковим компонентом економічної системи, як виробництво, споживання, тобто в економічному аспекті вона є інструментом відтворення системи в цілому.

Засновник соціально-інституціонального напрямку в економічній науці Т. Веблен розглядав власність як наслідок суперництва індивідів. Він доводив, що мотив, який полягає в основі власності, – суперництво, той самий мотив суперництва, на базі якого виникає інститут власності [5, с. 75].

Еволюція натурального господарства в товарне виробництво породжує нову форму відносин вторинного привласнення. Це привласнення відбувається шляхом відносин як обміну товарів, так і товарного обігу. Якщо досліджувати сутність процесу власності при обміні товарів, то виявляється таке: обмін товарів набуває властивості відчуження власного товару та привласнення іншого (чужого). Якщо ж розглядати закони привласнення, то саме першим законом є привласнення через працю, а вже другим, найближчим до нього є привласнення товарів та послуг, тобто результатів праці. Суб'єктом первинного привласнення за умов простого товарного виробництва є жива праця, а за умов привласнення у процесі обміну товарів – уречевлена праця. Саме за умов товарного виробництва живу працю класифікують, згідно з її двоїстим характером, на конкретну та абстрактну. Конкретна праця утворює споживну вартість товару, а абстрактна – вартість.

Отже, категорія “привласнення” завжди породжує протилежну собі категорію “відчуження”, яке позбавляє власника таких прав, як володіння, користування та розпорядження об'єктом власності.

Під впливом трансформації економіки торгівля зазнала значних змін як у структурі соціально-інституціональних форм, так і у формах власності. Підприємства торгівлі, здійснюючи свою діяльність, постійно перебувають у зміні форм власності, метою якої є монополізація торгівлі та сприяння розвитку конкурентного середовища.

Важливим елементом утворення та функціонування механізму господарювання стає процес приватизації, інституціоналізації, розвитку підприємництва, а також правильний вибір економічної стратегії підприємства. Але процес приватизації та інституціоналізації торговельних підприємств обов'язково повинен бути під контролем антимонопольного комітету та мати чітко визначені програми дій. Крім цього, для успішного здійснення приватизації

необхідним є також визначення передумови науково обґрунтованої методології дослідження власності в торгівлі як формі функціонування сфери обігу.

Влада в торговельних відносинах повинна стати об'єктом систематичного аналізу з боку економічної, соціологічної та правової науки. Насамперед, проблема влади має слугувати предметом дослідження в економічній теорії. Це означає, зокрема, що відносини власності, форми обміну, організаційні форми підприємств, розподільні відносини повинні досліджуватися з точки зору їхньої владної складової: яку владу вони породжують і результатом якої влади вони є. Аналіз влади повинен сприяти пошуку відповіді на запитання: хто, над ким (чим), в яких межах, якими методами і заради досягнення яких цілей має здійснювати владу в економічному житті суспільства [6, с. 43]?

Роздержавлення радянської економіки та перехід до ринкових відносин сприяє виникненню ринків капіталу, предметів споживання, робочої сили, валютного ринку тощо. Завдяки виникненню ринку споживача приділяється велика увага виробництву тієї продукції, яку потребує споживач, а не яку хоче чи вміє виготовляти виробник.

Розрізняють такі види споживчих ринків: ринки, що регулюються державою, та комерційні ринки. Для зручності аналізу діяльності й торговельних відносин на цих ринках ми беремо два типи економічних систем: командно-адміністративну та ринкову. При командно-адміністративній економіці всі ринки регулюються виключно державою, але їх можна також класифікувати на "суспільно доступні" та "дефіцитні" [7, с. 41]. На суспільно доступних ринках здійснюється державна та кооперативна торгівля, а також суспільно організована платна сфера обслуговування. До державних дефіцитних ринків слід віднести торгівлю, яка здійснюється на регіональних ринках, де існує пріоритетне постачання в окремі регіони країни. Виробничі дефіцитні ринки відображають торговельні відносини, спрямовані на задоволення потреб окремих верств виробничої галузі підприємства, а також забезпечення потреб номенклатурного кола робітників. З приходом ринкової економіки дефіцитні ринки самі собою зникли, оскільки орієнтиром даного типу економіки було виникнення попиту споживачів, який задовольняється відразу породженою пропозицією. З цього можна зазначити, що за відсутності дефіцитів стає відсутнім і дефіцитний ринок. Крім цього, у зв'язку з приходом ринкової економіки, особливе місце в якій належить роздержавленню та приватизації, набувають більш вузького масштабу і державні ринки.

Загальноприйнятим був розподіл торгівлі, згідно з соціальними формами, на державну і колгоспно-кооперативну. Але з початком процесу роздержавлення та приватизації виникає ще класифікація за формами власності. Під дією вищезазначених процесів значно скорочується державна частка сектора торгівлі і збільшується приватна. Підприємства оптової торгівлі значно змінюють спрямованість своєї діяльності. Це проявляється в незалежності міжгалузевого та міжрегіонального розподілу товарів та вільного вибору у здійсненні торговельних операцій. Оптовий продаж товарів набуває широкого прояву через аукціони та товарні біржі.

На сьогодні в Україні можна виділити такі форми торгівлі, як державна, кооперативна та приватна, кожна з яких має свої особливі риси залежно від форми власності.

Розгляньмо спочатку державну форму торгівлі, сутність якої полягає в такому: усі підприємства та організації свої торговельні відносини будують на матеріальних засобах та грошах, які, у свою чергу, є власністю держави. Керівниками таких підприємств є суб'єкти, призначені відповідними державними установами. Нагромадження коштів відбувається завдяки державному бюджету, а також отриманим прибуткам від діяльності підприємства.

Наступною формою торгівлі є кооперативна, створення якої полягає в об'єднанні пайових внесків та утворенні споживчих кооперативів. Цій формі торгівлі притаманна колективна форма власності, джерелом утворення якої є матеріальні та грошові кошти на основі пайових внесків та власних прибутків.

Сутність колективної торгівлі полягає у здійсненні всіх торговельних операцій безпосередньо виробниками, до яких відносять певних фермерів, агропромислові об'єднання, а також домогосподарства. Їхня торгівля здійснюється лише тими продуктами, які є надлишками. У колективній торгівлі кошти нагромаджуються за рахунок певних відрахувань.

З приходом ринкової економіки панівне місце починає належати приватній торгівлі. Заснування її розпочалося з роздержавлення та приватизації підприємств, оскільки приватизована торгівля без приватизації підприємств може існувати дуже мляво. Приватну форму торгівлі оснований на приватній власності. Приватна власність відрізняється від індивідуальної тим, що передбачає експлуатацію. Капіталістична (буржуазна) приватна власність передбачає експлуатацію найманішої робочої сили. Її формують у перехідному посткапіталістичному суспільстві приватні господарства, які утворилися з індивідуальних, а також успадковані від попереднього суспільства, що з різних причин не були експропрійовані. Хоча кінцева мета закономірних перехідних суспільств – побудова суспільства без експлуатації, виключити її на початкових стадіях вони ще не можуть.

Приватна власність може відіграти конструктивну роль і в сьогоденні постсоціалістичних суспільствах, реалізуючи приватну ініціативу підприємливих громадян, розвиваючи виробництво й обіг, наповнюючи ринок товарами, створюючи конкурентне середовище для інших форм господарства. Приватна власність природно відмирає за умови, коли вона не витримує конкуренції з вищими формами господарств [8, с. 58–59].

Приватизація вплинула на торговельні відносини у вигляді підвищення ефективності суб'єктів господарювання завдяки стимулюванню їхніх інтересів, а також вищого рівня задоволення потреб споживачів, що загалом сприяло усуненню певних соціальних проблем.

Отже, завдяки приватизації відбувається початок дії процесу конкуренції, який є обов'язковим елементом ринкової економіки. Як зазначалось раніше, саме конкуренція є спонукальним методом до здійснення інновацій, підвищення якості та збільшення асортименту продукції, знаходження оптимальних шляхів зниження витрат та ціни, тобто постійного спостереження та спрямування на попит споживачів.

Позитивним моментом приватизації є те, що вона проявила передумови для лібералізації діяльності підприємств, а також започаткувала конкурентні відносини як усередині держави, так і за її межами. Відбулася переорієнтація виробництва на ринку товарів і послуг, фінансових ринків і ринків праці.

Література:

1. *Мазурок П. П.* Соціально-інституціональні основи формування ринку праці в Україні : монографія / П. П. Мазурок. – К. : ННЦ “Ін-т аграр. економіки”, 2005. – 426 с.
2. *Мовсеян А.* Индивидуальный подход к стратегии социально-экономического развития / А. Мовсеян // Экономика. – 1998. – № 4. – С. 24–29.
3. *Норт Д.* Інституції, інституціональна зміна та функціонування економіки : [пер. з англ.] / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
4. *Якубенко В. Д.* Базисні інститути у трансформаційній економіці : автореф. дис. ... д.е.н. : 08.01.01 / Якубенко В. Д. – Київ, 2005. – 36 с.
5. *Безгінова Л. І.* Формування оптимальної структури капіталу в підприємствах роздрібної торгівлі : дис. ... к.е.н. : 08.07.05 / Л. І. Безгінова. – Х., 2004. – 235 с.
6. *Дементьев В.* Влада, як проблема економічної теорії / В. Дементьев // Економіка України. – 2003. – № 5. – С. 41–46.
7. *Шохин А. Н.* Потребительский рынок / А. Н. Шохин. – М. : Знания, 1989. – 63 с.
8. *Гош О.* Система форм власності перехідного суспільства / О. Гош // Економіка України. – 1996. – № 6. – С. 54–62.

Надійшла до редколегії 30.03.2011 р.